

Müəllim Çələbiyev Nuralı

IV MÖVZU: Duyğular və qavrayış

PLAN:

1. Duyğular haqqında anlayış. Reseptorlar və analizatorlar.
2. Duyğuların təsnifatı. Duyğuların ümumi xassələri. Mütləq və fərqləndirmə həssaslığı. Adaptasiya.
3. Duyğuların inkişafı və sensor tərbiyənin aktual məsələləri.
4. Qavrayışın psixoloji məzmunu. Qavrayışın növlərinin təsnifatı.
5. Qavrayış sürətlərinin əsas xassələri. Müşahidə və müşahidəçilik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. B., "Çinar-çap", 2002. səh 3-35.
2. Ümumi psixologiya. (A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə). B., "Maarif", 1982. səh 3-27.
3. Общая психология. (Под. ред. В.В. Богословского, А. Г.Королева, А.А.Степанова) М., «Просвещение», 1981.
4. Р.С.Немов. Психология. М., «Просвещение», 1990.
5. Е.İ.Şəfiyeva., М.Ə.Нəməзəyev. Psixofiziologiya. B., "Səda", 1998.

Təsəvvür edin ki, Siz turist gəzintisindəsiniz. Səhər tezdən göl kənarındakı meşədə qurduğunuz çadırda oyanmışsınız. Günəş şüaları çadırın üstünə düşür, quşların səsi gəlir, suyun şırıltısı eşidilir, müxtəlif güllərin və otların xoş ətri gəlir. Bu təsirlər sizdə müxtəlif duyğular – görmə, eşitmə, temperatur, qorxu və s. kimi duyğular yaradır.

Duyğular canlı materiyanın ən mühüm ümumbioloji xüsusiyyətlərindən biridir. O, orqanizmin mühitlə psixi əlaqələri əsasında

meydana gəlir. Duyğularda psixikanın idraki emosional və tənzimləyici funksiyaları üzvü vəhdət halında birləşmiş və ya inteqrasiya olunmuşdur.

İnsanın idrak fəaliyyəti, yeni dərkətmə prosesi duyğulardan başlanır. Duyğular hissi idrakın və ya hissi dərkətmənin əsasını təşkil edən ən sadə psixi idrak prosesidir. Onun vasitəsilə əldə edilən ilkin qavrayış materialları rəasional (məntiqi) idraka ötürülür və obyektiv reallığın dərk edilməsinin mühüm vasitəsi rolunda çıxış edir. Hissi idrak formaları olan duyğu, qavrayış və təsəvvürlər məntiqi idrak forması olan tərəkürə material verir. Əslində İdrakın bu iki forması (hissi və rəasional) bir-biri ilə o qədər dərindən çulğalaşmışdır ki, onları bir-birindən şərti olaraq ayırmaq mümkündür.

Hissi idrak formaları insana maddi-real aləmin cism və hadisələrini sensor səviyyədə dəörk etmək imkanı verir.

Hissi idrak formaları həm heyvanlarda, həm də insanlarda vardır. Əmək fəaliyyəti, şüurun yaranması ilə idrakın yeni, məhz insana məxsus olan forması – mücərrəd nəzəri tərəkür forması meydana gəlmişdir.

Duyğuların əsas funksiyası ətraf aləmdə, eləcə də bədəndə baş verən hadisələr barədə subyektə məlumat verməkdir. Odur ki, duyğuları məhz subyektiv inikas forması adlandırırlar. Bütün idrak prosesinin əsasını duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqə formasıdır, varlığın ən sadə, ən bəsit xassələri haqqında insana məlumat verir. İşığın, səsin, təzyiqin, istinin, soyuğun və s. əks etdirilməsi məhz duyğudur. Bu mənada duyğular ətraf xarici aləm haqqında biliklərimizin ən ilkin və əsas mənbəyidir.

Beləliklə, psixologiyada duyğulara verilən təriflə tanış olar:

- İndiki anda hiss üzvlərinə təsir edən cism və hadisələrin ayrı-ayrı xassə və keyfiyyətlərin insan beynində subyektiv inikası duyğu adlanır.

Duyğular həm xarici aləm hadisələri, həm də orqanizmin daxilində baş verən proseslər barədə subyektə məlumat verir. Bunun sayəsində orqanizmin ətraf xarici aləmə bələdləşməsi mümkün olur.

Duyğunun fizioloji əsasını, mexanizmin, beyin, sinir sisteminin mürəkkəb fəaliyyəti təşkil edir. Bu fəaliyyəti **analizator** adlandırılan İ.P.Pavlov bu sinir sistemi haqqında mürəkkəb və bitkin bir təlim yaratmışdır. Analizator deyərkən Pavlov mürəkkəb sinir aparatını nəzərdə tuturdum ki, o da 3 hissədən ibarətdir:

- 1) Periferik (reseptor) hissə - qəbuledici hissə;
- 2) Ötürücü hissə;
- 3) Mərkəzi hissə (baş beyinin qabıq mərkəzi).

Analizatorların **periferik hissəsinə** bütün hiss orqanları (göz, qulaq, burun, dil, dəri) və xüsusi reseptor analizatorları daxildir. Bu analizatorlar bədən əzələlərində və daxili orqanlarda yerləşir.

Analizatorların periferik şöbəsi müəyyən fiziki enerji hasil edir və onu sinir oyanması şəklində yenidən hasil edir. Göz elektromaqnit dalğalarının, qulaq hava dalğalarının təsirlərinə uyğunlaşır. Reseptorlarda ixtisaslaşma getdiyi üçün onlar yalnız uyğun qıcığı qəbul edirlər. Daxili və xarici mühitdən gələn qıcıqlar reseptorlar tərəfindən qəbul edilir. Normal şəraitdə qıcıqlar öz təbiətinə görə **mexaniki** və **kimyəvi** ola bilər. Bunlara iy, isti, soyuq, səs, işıq və s. aid edilə bilər.

Ötürücü şöbə sinir oyanmasını beynin uyğun mərkəzinə nəql edir. **Mərkəzi şöbə** analizatorun ali hissəsidir. Duyğu məhz burada oyanır, təhlil-tərkib olunur.

Duyğuların növləri: Qıcığın xarakterindən asılı olaraq duyğuların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər.

1. **Ekstroseptiv və ya xarici duyğular.** Onların reseptorları bədən səthində yerləşir, xarici aləmdə olan cism və hadisələrin xassələrini əks etdirir. Görmə, eşitmə, iybilmə, dadbildə və dəri duyğuları bu qrupa daxildir.
2. **İnteroseptiv və ya daxili duyğular.** Onların reseptorları bədən daxili orqanlarında, həmçinin bədən toxumalarında yerləşir və

daxili üzvlərin vəziyyətini əks etdirir. Aclıq, toxluq, susuzluq duyğuları və s. məhz interoseptiv duyğulara aiddir.

3. Proprioseptiv duyğular. Onların reseptorları oynaq və əzələlərdə yerləşir. Bədənimizin hərəkəti və vəziyyəti haqqında məlumat verir. Hərəkət və müvazinət duyğularını proprioseptiv duyğulara misal göstərmək olar.

Xarici duyğulara aid edilən **görmə duyğuları** xarici aləm haqqında çox zəngin informasiya gətirir. Müəyyən edilmişdir ki, ətraf aləmdən insan beyninə daxil olan informasiyaların 80-90%-i məhz görmə analizatoru vasitəsilə verilir. İş əməliyyatlarının 80%-dən çoxu görmə nəzarəti altında həyata keçirilir.

Görmə duyğusu sayəsində biz cismlərin forma və rəngini, ölçüsünü, həcmi, məsafəsinə dərk edirik. Onlar insanın məkanda bələdləşməsinə təmin edir, hərəkətlərini tənzim etməyə imkan verir. Oxumaq vasitəsilə bəşər təcrübəsinə yiyələnmək də görmə sayəsində mümkündür.

İşıq gözün torlu qişasında kolbacıqlara və çöpcüklərə təsir edir. Orada əmələ gələn qıcıqlanma ənsə payındakı görmə mərkəzinə nəql edilir. Görmə analizatorunun bu 3 hissədən biri zədələnsə, görmə duyğusu əmələ gəlməz. Məsələn, kolbacıqlar zədələnsə, xromatik rənglər fərqləndirilmir, hər şey ağ, qara və boz rəngdə görünür; Çöpcüklər zədələnsə, “qarov” xəstəliyi və ya “toyuq korluğu” yaranır, insan qaranlıqda heç bir şey görmür. Görmə analizatorunun beyin (mərkəzi) nahiyəsi zədələndikdə isə insanda ümumən korluq yaranır.

Eşitmə analizatorları: bu analizatorlar üçün qıcıqlandırıcı rolunu səs dalğaları təşkil edir. İnsanın eşitmə orqanı saniyədə 16.000-dən 20.000 hersədək dalğa uzunluğu ilə yayılan səsləri (dalğaları) qəbul etməyə uyğunlaşmışdır. Qulaq saniyədə 1000 san/ tezliyə malik dalğalara daha yaxşı uyğunlaşmışdır.

Eşitmə duyğuları səsin hündürlüyünü, guruluşunu və tembrini əks etdirir. Bütün eşitmə duyğuları nitqi, musiqi səslərinin və səs-küyləri əks

etdirir. Onların da hüdudu var. Belə ki, çox səs-küy sinir sistemini pozur, insanda əsəbilik yaradır.

Duyğular yalnız analizatorlara görə deyil, həm də məzmunca da fərqlənir. (dadbilmə, iybilmə, cinsi, aclıq, toxluq, susuzluq, hərəkət duyğusu, iy və s.). Məsələn, orqanizmdə ağrı duyğuları olmasaydı, biz qıcıqları, təhlükəli və ya faydalı olmasını fərqləndirə bilməzdik. Deməli, insanın duyğu analizatorları sanki qıcığın müəyyən kəmiyyətinə (aşağı və yuxarı həddinə), uyğunlaşır. Məsələn, biz uzaq ulduzlardan gələn işığı, dəriyə qonan tozları hiss etmirik. Çünki, hər cür qıcıq duyğu əmələ gətirmir. Duyğunun əmələ gəlməsi üçün qıcıq müəyyən kəmiyyətə malik olmalıdır.

Qıcığın ən zəif duyğu əmələ gətirə bilən ən kiçik kəmiyyəti duyğunun **mütləq həddi** adlanır. Bu kəmiyyətdən aşağı olan qıcıqlar duyğu əmələ gətirə bilmir.

Ən zəif qıcığı duyma qabiliyyəti **mütləq həssaslıq** adlanır. Mütləq həssaslıqla, duyğunun aşağı mütləq həddi tərs mütənasibdir. $E = \frac{1}{p}$; Burada “E” – mütləq həssaslıq, “P”- isə mütləq hədd kəmiyyətini bildirir.

Duyğunun aşağı mütləq həddi olduğu kimi yuxarı mütləq həddi də vardır. Məsələn, insan qulağı 20000 hersədək səsləri duya bilir. Ondan yuxarını qəbul etmir.

Eynicinsli qıcıqlar arasındakı ən az fərqi duyma qabiliyyətinə **fərqləndirmə həssaslığı** deyilir. Məsələn, xalça toxuyan qızlarda rəng çalarlarına həssaslıq adi adamlarda olduğundan onlarca dəfə artıq olur.

Dadbilmə duyğuları:

Quru dil üzərinə qoyulmuş quru qənd heç bir duyğu yaratmır. Dil 4 cür kəmiyyəti müəyyən etməyə qadirdir. Şirin, turş, duzlu, acı.

İybilmə duyğuları: Burun boşluğunda yerləşən iybilmə hüceyrələri iybilmə orqanıdır. İnsanda iybilmə duyğuları o qədər də əhəmiyyətli deyil.

Dəri duyğuları: (taktil-toxuma və temperatur duyğuları). Toxuma həssaslığı barmaqların və dilin ucunda çoxdur. Bədənin paltarla

örtülməyən açıq hissələri temperatur duyğularına az həssasdır. Dəri duyğularının xüsusi növü kimi **ehtizaz** duyğuları fərqlənir.

Kor-karlar çox həssasdır. Bələdləşmə üçün zəruridir. Musiqi, divarın, qapının döyülməsini, küçədə yaxınlaşan nəqliyyatı hiss edirlər.

İnsanda duyğuların (daxili) xüsusi qrupu kimi **üzbü duyğuların** da rolunu qeyd etmək olar. Aclıq, susuzluq və s. Bu reseptorlar mədədə divarlarda yerləşir.

Başın vəziyyəti haqqında insanda hissiyat yaradan duyğular **müvazinət duyğularıdır**. Bu duyğunun aparatı – **vestibulyar aparat** daxili qulaqda yerləşir. Təyyarəçi və kosmonavt üçün mühümdür.

Ağrı duyğuları (ağrı nöqtələri) əzələlərdə və daxili orqanlarda yerləşir. Xarici mexaniki təsirlər və daxili xəstəliklər bu duyğuların mənbəyidir. Güclü işıq, səs, soyuq, isti, iy və s. bu duyğuları yaradır.

Adaptasiya – Qıcıqlandırıcının təsirindən asılı olaraq hiss üzvlərinin həssaslığının dəyişməsidir.

Adaptasiyanın 3 növü var:

1. Qıcığın fasiləsiz təsirindən duyğu sönür (neqativ);
2. Duyğuların kütləşməsi (nüqativ);
3. Zəif qıcığın təsiri ilə həssaslığın artması (neqativ oyanma).

Duyğuların patalogiyası.

Göynəmə, dartılma, təzyiq, sancma, soyuqluq. Bunlara **senestopatiyalar** deyilir.

Hipersteziya – qıcıqların güclü qavranılması. (adi lampa işığı, proyektor, səslər gurultu kimi qavranılır).

Hiposteziya – qıcığın zəif qavranılması.

Şəxsiyyətin fərdiyyətini əks etdirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri **şəxsiyyətin sensor təşkili** adlanır. Bu anlayış şəxsiyyətin həssaslığının ayrı-ayrı sistemlərinin inkişaf səviyyəsini və onların bir kompleksdə birləşməsi üsullarını nəzərdə tutur.

Canlılar arasında həssaslıq anadangəlmə bir modal əlamətdə özünü əks etdirir. Məsələn, qartallarda görmə, itlərdə isə iybilmə həssaslığı daha yüksək inkişaf etmişdir. İnsanda sensor xüsusiyyətlər həyatın gedişində tədricən formalaşır. Psixoloqların qeyd etdiyi kimi, sensor inkişaf şəxsiyyətin uzunmüddətli həyat yolunun nəticəsidir. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, həssaslıq şəxsiyyətin potensial xüsusiyyətidir. Onun əsasında orqanizmin anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri kimi özünü göstərən təbii imkanlar durur.

Məsələn, elə məşhur adamlar vardır ki, onlar lap uşaqlıqdan musiqi sahəsində yüksək eşitmə həssaslığı ilə fərqlənmişlər.

Qavrayış vasitəsilə xarici aləmin cism və hadisələrinin obrazları insan beynində bütöv şəkildə əks olunur. Qavrayış prosesi psixi prosesdir, o hiss idrakın ikinci mərhələsi olub, mürəkkəbliyi ilə seçilir. Buraya müxtəlif duyğuların kompleksi, keçmiş təcrübədən əldə edilmiş təsəvvürlə daxildir.

Cism və hadisələrin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində onların insan beynində tam, bütöv inikasına **qavrayış** deyilir. Qavrayış prosesində ayrı-ayrı duyğuların, əşya və hadisələrin beynində tam surəti şəklində nizamlanması və birləşdirilməsi baş verir.

Cism və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin inikasından ibarət olan duyğulardan fərqli olaraq, qavrayış cismləri bütövlükdə, onun bütün xassələrinin məcmuyu şəklində əks etdirir. Lakin qavrayış heç də ayrı-ayrı duyğuların sadəcə məcmuyundan ibarət deyildir. O, özünü hissi idrakın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə birlikdə keyfiyyətə yeni bir pilləsi kimi özünü göstərir.

Qavrayış insanın fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan fəal prosesdir. Çünki insanın qavrayış fəaliyyəti heç də passiv seyrdən ibarət deyil, əksinə, həmişə hər hansı konkret idraki məsələlərini həllinə yönəldilmiş olur. Məhz buna görə də, qavrayış fəaliyyəti perseptiv fəaliyyətdir.

İstənilən obyektin qavranılması həmişə onu əhatə edən fonda baş verir. Məsələn, dərsin başlanğıcında müəllim sinfə bütövlükdə baxır.

Daha sonra dünən dərsdə iştirak etməmiş bir neçə şagird onun qavrayış obyektinə çevrilir, qalan bütün şagirdlər bu halda fon rolunda çıxış edir. (Məsələn, vaza və üz-üzə durmuş iki insan fiquru). Bəzən biz eyni bir obyektə iki obyekt şəklində qavrayırıq. (Məsələn, ördək və dovşan balası, qoca qadın və gəlin). Belə şəkilləri adətən ikili təsvir adlandırırlar.

Qavrayışın bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bunlara qavrayışın **seçiciliyi, əşyaviliyi, tamlığı, strukturluluğu, mənalılığı və sabitliyi** aiddir.

Eyni vaxtda insana təsir göstərən çoxsaylı qıcıqlandırıcılardan o, yalnız birinə diqqət yetirir ki, bu da qavrayışın **seçiciliyi** adlanır.

Qavrayışın **əşyaviliyi** obyektivləşmə aktında, yəni xarici aləmdən alınan məlumatların həmin aləmin özünə aid edilməsində ifadə olunur. Bunsuz qavrayış özünün insanın praktik fəaliyyətindəki bələdləşmə və tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Qavrayışın əşyaviliyi anadangəlmə keyfiyyət deyildir; subyektə dünyanın əşyaviliyini aşkar etmək imkanı verən müəyyən əməllər sistemi mövcuddur. İ.M.Seçenov qeyd etmişdir ki, predmetlilik cismin özü ilə əlaqəni təmin edən xarici hərəkət proseslərinin əsasında yaranır. Hərəkətin iştirakı olmadan bizim qavrayışımız predmetlilik, daha doğrusu, xarici aləmin obyektlərinə aid edilmə keyfiyyətinə yiyələnmə bilməzdi.

Predmetlilik perseptiv proseslərin, yəni qavrayış proseslərinin özlərinin sonrakı inkişafında böyük rol oynayır. Xarici aləmlə onun əksi arasında uyğunsuzluq yarandıqda, subyekt daha düzgün inikas təmin edən yəni qavrama üsulu aramağa məcbur olur.

Qavrayışın digər xüsusiyyəti onun **tamlığıdır**. Hiss üzvlərinə təsir edən cismlərin ayrı-ayrı xassələrini əks etdirən duyğulardan fərqli olaraq, qavrayış cismin tam surətidir. Qavrayışın tamlığı onun strukturluğu ilə əlaqədardır. Qavrayış müəyyən dərəcədə bizim ani duyğularımıza cavab vermir və onların sadəcə məcmuyu deyildir.

Qavrayışın tamliđının və strukturluđunun mənəbəyi; bir tərəfdən əks etdirilən obyektlərin özlərinin xüsusiyyətlərində, digər tərəfdən, insanın əşyavi fəaliyyətində özünü göstərir. Ətraf obyektlərinin vəziyyətini qavrayan subyektə nisbətən sərbəstlik dərəcəsində və həmin obyektlərin təzahür etmə şəraitinin daimi rəngarəngliyinə görə onlar öz simalarını tez-tez dəyişir, qavrayan adama müxtəlif tərəfdən görünürlər. Qavrayışın sabitliyinin həqiqi mənəbəyi perspektiv sistemin fəaliyyətindən ibarətdir. Subyekt reseptor cihazının rəngarəng və dəyişən hərəkət axınından və cavab duyğularından qavranılan obyektin nisbətən sabit, invariant strukturunu seçir. Eyni obyektlərin müxtəlif şəraitdə dəfələrlə qavranılması həmin dəyişkən şəraitə və reseptor cihazının özünün hərəkətinə müvafiq olaraq perseptiv surətin, invariantlığını təmin edir, deməli, həmin surətin sabitliyini doğurur. Bu zaman müşahidəçinin qavrama şəraiti və hiss üzvlərinin fəal hərəkətinin dəyişməsinə yaratdığı variasiyalar öz-özlüyündə qətiyyənləndirilmir; nə isə yalnız invarianta dair bir şey, məsələn, hər hansı bir cismin forması, ölçüsü və s. qavranılır.

Qavrayışın qıcıqlandırıcılarının reseptorlara bilavasitə təsiri nəticəsində yaranmasına baxmayaraq, reseptivlər, surətlər həmişə müəyyən mənə əhəmiyyətinə malik olur. İnsanın qavrayışı təfəkkürlə əşyanın mahiyyətini anlamaqla sıx şəkildə bağlı olur. Əşyanı şüurlu şəkildə qavramaq onu fikrən adlandırmaq, yəni qavranılan əşyanı müəyyən cismlər qrupuna, sinfinə aid etmək, onu sözdə ümumiləşdirmək deməkdir. Hətta biz naməlum əşyanı gördükdə belə anda bizə məlum olan əşyaların oxşar cəhətlərini axtarmağa, onu müəyyən cismlər kateqoriyasına aid etməyə cəhd göstəririk. Qavrayış sadəcə olaraq hiss üzvlərinə təsir edən qıcıqlandırıcılar yığımları ilə təyin edilmir, ən yaxşı şərhin dinamik axtarışı, mövcud faktların izahıdır.

Qavrayış təkəcə qıcıqlandırıcılardan deyil, qavrayan subyektin özündən də asılıdır. Əslində nə ayrıca götürülmüş göz, nə qulaq öz-özlüyündə qavranır, konkret canlı insan qavrayır. Qavrayan adamın

şəxsiyyətinin xüsusiyyəti, onun qavranılan obyektə münasibəti, tələbatları, maraqları, yönəlişliyi, arzu və hissləri həmişə bu və ya digər şəkildə qavrayışda özünü biruzə verir.

Qavrayışın insanın psixi həyatının məzmunundan, onun şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən asılılığına **appersepsiya** deyilir.

Beləliklə, hər hansı bir əşyanın qavranılması zamanı keçmiş qavrayışların işləri də fəallaşır. Qavrayışın məzmunu insanın qarşısında duran məqsədlə və onun fəaliyyətinin motivi ilə də təyin olunur. Məsələn, orkestrin ifasında musiqi əsərini dinlərkən biz bütün musiqi əsərini tam halda, bütövlükdə qavrayır, ayrı-ayrı musiqi alətlərinin səslənməsini eşitmirik. Yalnız qarşımıza hər hansı bir musiqi alətinin səsinə ayırmaq məqsədini qoyduqda, buna müvəffəq ola bilirik. Bu zaman həmin musiqi alətinin səsi ön plana çıxır, qavrayışın obyektinə çevrilir, yerdə qalanlar isə qavrayışın fonu olur.

Subyektin keçmiş təcrübəsinin, onun fəaliyyətinin motiv və məqsədlərinin, ustanovkanın, emosional vəziyyətin (buraya insanın inamını, dünyagörüşünü, maraqlarını və s. əlavə etmək olar.) qavrayışa təsiri haqqında dediklərimizin hamısı göstərir ki, **qavrayış edarə edilməsi mümükün olan fəal prosesdir.**

Qavrayış da duyğular kimi reflektor, prosesdir. İ.P.Pavlov göstərmişdir ki, qavrayışın əsasında ətraf aləmdəki cism və hadisələrin reseptorlara təsiri zamanı baş beyin yarımkürələri qabığında yaranan müvəqqəti sinir əlaqələri, şərti reflekslər dayanır. Bu zaman, cism və hadisələr kompleks qıcıqlandırıcılar kimi çıxış edir. Analizatorların qabıq şöbələrində bu kompleks qıcıqlandırıcıların təhlil və tərkib prosesi baş verir. Qavrayışın əsasında iki növ sinir əlaqəsi durur; yalnız bir analizator hüququnda yaranan əlaqələr və analizatorlararası əlaqələr. Analizatorlar arasında yaranan əlaqələr sayəsində biz qavrayışda cism və hadisələrin elə xassələrini də əks etdirə bilərik ki, onlar üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılmış analizatorlar yoxdur. (məs, cismin böyüklüyü, xüsusi

çəkisi). Ona görə də biz duyğulara nisbətən qavrayışda daha dərindən dərk edirik.

Qavrayışın təsnifinin əsasında da duyğular olduğu kimi, həmin prosesdə iştirak edən analizatorları fərqləndirmək durur. Qavrayışda analizatorlardan hansının üstün tol oynamasından asılı olaraq görmə, eşitmə, lamisə, genestezik, iybilmə və dadbilmə qavrayışlarını fərqləndirirlər.

Qavrayış–qavranılan obyektin tədqiqinə yönəldilmiş, onun surətini, onun bənzərini yaratmaqdan ibarət olan özünəməxsus əməliyyatdır. Qavrayışın ən əsas tərkib hissəsi hərəkət prosesləridir. Eksperimentlər göstərmişdir ki, sabitləşmə şəraitində əksər hissəsi gerçəkliyə uyğun gəlməyən bir sıra surətlər yaranır. Sınanılan adamlar sabitləşmə şəraitində hamar və qabarıq obyektləri fərqləndirə bilmirlər. Həqiqi kəşik pramida və və onun təsviri eyni cür gah hamar, gah da qabarıq şəkildə qavranılır.

Qavrayış – ona yiyilənmək üçün xüsusi təlim və təcrübə tələb edən perseptiv əməliyyatlar sistemidir. Əldə edilmiş nəticələr göstərmişdir ki, nümayişetdirilmə dayandırıldıqdan sonra yoxlanan adamın hafizəsində təqdim olunmuş işarələrin (sinvolların) orta hesabla 76%-yəni, 9,12 işarə hifz olunur. Beləliklə, xatırlanan materialın həcmi qavrayışın həcmindən deyil, hafizənin imkanlarından asılıdır.

İxtiyari qavrayışın mühüm forması olan **müşahidə** ətraf aləmdəki cismlərin və hadisələrin niyyətli planauyğun qavranılmasıdır. Müşahidə zamanı qavrayış müstəqil fəaliyyət kimi çıxış edir. Obyektin planlı və məqsədyönlü şəkildə qavranılması prosesi **müşahidə** adlanır. Müşahidənin güzəran, məişət, adi xarakterli növləri tarixən mövcuddur. Belə müşahidələrm bu və ya digər məqsədlərlə bağlı olur. Oğlan qızı, qız oğlanı müşahidə edir. Ana oğlu üçün qız seçir. Lakin belə müşahidənin xüsusi planı olmur.

Bununla belə müşahidənin elmi məzmun daşıyan planlı formaları da mövcuddur. Müəlim şagirdi, məşqçi öz tələbəsini müşahidə edərkən müəyyən məqsəd güdür.

Müşahidə diqqətin xüsusi təşkilini tələb edir. Müşahidə zamanı müşahidəçi obyektə tədqiqatçı mövqeyindən yanaşır. Ona görə də müşahidə həmişə təfəkkürlə, müşahidə faktlarının məqsədyönlü şəkildə seçilməsi ilə bağlıdır.

Müşahidə nəticələrinin uğurlu olması üçün mühüm şərtlərdən biri obyekt haqqında irəlicədən müəyyən biliklərə sahib olmaqdan ibarətdir. Yaxşı müşahidəçi yaxşı mütəxəssis deməkdir. Məsələn, aqranom yeni səpilmiş toxumların cücəərməsini, bağban calaqların tutmasını, ixtiraçı yeni dəzgah və ya qurğunun necə işləməsini müşahidə etməklə, onun müsbət və ya qüsurlu cəhətlərini buraxdığı səhvləri müəyyən edərək onları aradan qaldırır.

Müşahidəçilik insanın hər hansı cism və ya hadisəni, situasiyanı qavramaq prosesində az nəzərə çarpan cəhətləri görə bilmək, duymaq qabiliyyətidir. Müşahidəçilik qabiliyyəti olan şəxslər daim həssas olur, “fakt ovuna” çıxırlar. Belə adamlar “**Evrika**” tipli kəşflər etməyə qadir olur, yenilik axtarışına çıxmaqla qeyri-adi, gözlənilməz hadisələri duya bilirlər.

Müşahidəçilik şair, alim, yazıçı, həkim, bəstəkar, müəllim və s. peşə sahibi olan insanlar üçün çox zəruri olan şəxsiyyət keyfiyyətidir. Böyük rus fizioloqu İ.P.Pavlov öz laboratoriyasının yerləşdiyi divara yazmışdır: “müşahidəçilik və müşahidəçilik”.

Şagirdlərdə fəal, məqsədyönlü müşahidəçilik qabiliyyətinin formalaşdırılması onların gələcəkdə uğurlu peşəkar fəaliyyətinin etibarlı şərtlərindən biridir.

İnsan nə qədər zəngin təcrübəyə malikdirsə, onun biliyi nə qədər çoxdursa qavrayışı da bir o qədər zəngin olur. Müəllim şagirdlərin fəaliyyətini təşkil edərkən müşahidənin həmin qanunauyğunluğunu nəzərə almalıdır. Təlim prosesi şagirdlərin yalnız dərs zamanı müəllimin verdiyi

məlumatları qəbul etməsi prinsipi üzrə qurulmalıdır; təlim priseni şagirdlərin **fəal fikri fəaliyyətləri kimi** təşkil olunmalıdır. İnsanın ətraf mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətində məkan qvrayışı böyük rol oynayır. O, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. Məkan qavrayışı obyektiv şəkildə mövcud olan məkanın inikası olub, obyektlərin formasını, həcmi, onların arasındakı məsafəni, onların relyefini olduqları yerin uzaqlığını və istiqamətlərini qavramağı əhatə edir. Cismlərin formasının qavranılması, adətən dörmə, taktil və ginüstüzik analizatorların köməyi ilə həyata keçirilir. Cismin forması ilə tanışlıq zamanı daha çox ayrılmalı olan informativ əlamət onun **konturudur**. Cismlərin böyüklüyünün (həcminin) qavranılması onların gözün torlu qişasından alınan əksin böyüklüyündən və müşahidəçinin gözündən nə dərəcədə uzaq olmasından asılıdır. Gözün müxtəlif uzaqlıqda olan cismləri dəqiq şəkildə görməyə alışması iki cür mexanizmin; akkomodasiya və konvergensiya vasitəsilə həyata keçirilir.

Akkomodasiya göz billurunun əyriliyinin dəyişməsindən asılı olaraq onun işığı sındırma qabiliyyətinin dəyişməsindən ibarətdir. Məsələn yaxında olan cismlərə baxdıqda əzələ yığılması baş verir ki, bunun nəticəsində göz billurunun gərilmə dərəcəsi azalır və onun forması daha qabarıq olur.

İki qıcıqlandırıcının torlu qişada cismin əksinin böyüklüyü və akkomodasiya və konvergensiya nəticəsində göz əzələlərinin gərilməsinin birləşməsi (konbinasiya) qavranılan cismin ölçüsü barədə şərti reflektor siqnalıdır.

Cismlərin dərinliyi və uzaqlığının qavranılması başlıca olaraq, **binekulyar görmə** sayəsində həyata keçirilir. Uzaq obyektlərin, məsələn göydəki ulduzların binokulyar təsbiti zamanı hər iki gözün görmə xəttləri paralel olur. Bu zaman uzaqdakı cismlərin təsvirinin ayrılığında sağ və ya sol gözün və ya hər iki gözün torlu qişasında əks olunmasından asılı olmayaraq bu təsvir bizə fəzanın, eyni bir yerində görünür. Deməli, hər iki gözün torlu qişasında yerləşən həmin simmetrik nöqtələr **uzlaşan nöqtələr**

adlanır. Həmin nöqtələt torlu qışanın elə nöqtələridir ki, bir torlu qışa o birinin üzərinə qoyularsa onların şaquli və üfiqi oxları üst-üstə düşər və bu nöqtələr uzlaşar.

Qavrayış həmişə bizə obyektiv aləmin cismlərinin adekvat təsvirini verirmi? Qavrayışda özünü göstərən səhvlərə, ələlxüsus, **görmə illuziyalarına** və onların baş verməsinə səbəb olan şəraitə aid çoxlu faktlar təsvir edilmişdir.

1. Ox illuziyası;
2. Dəmiryol xəttləri illuziyası;
3. Şaquli xəttlərin şişirdilmiş qiymətləndirilməsi;
4. Yelpik illuziyası;
5. Kəsişmə illuziyası;

Lakin görmə illuziyalarının bütün növləri üçün hələ tutarlı izahat tapılmamamışdır. Zaman da məkan kimi materiyanın mövcudluq formalarından biridir. Zaman qavrayışı gerçəkliyi hadisələrinin obyektiv müddətinin, cürətinin və ardıcılığının inikasından ibarətdir. Zaman qavrayışında müxtəlif analizatorlar iştirak edir, lakin zaman fasilələrinin daha dəqiq fərqləndirilməsinə genestezik (hərəkəti) və eşitmə duyğuları imkan verir.

Hərəkət qavrayışı—obyektlərin məkanda tutduğu vəziyyətin dəyişməsinin inikasından ibarətdir.

Laboratoriya şəraitində zahiri hərəkətlər ardıcıl olaraq bir-birinin ardınca qoşulan iki işıq mənbəyinin köməyi ilə tədqiq olunur. Işıq mənbələri arasında müəyyən məsafəni və onların qoşulması arasında müəyyən vaxt intervalını gözlədikdə, birinci işıq mənbəyindən ikinciyə doğru işıq ləkəsi hərəkətini görmək mümkündür. Bu hadisə “fi-fenanen”, yəni fonemenal, yalnız hərəkət qavrayışında mövcud olan hadisə adlandırmışdır.

Hərəkət qavrayışı eşitmə analizatorlarının köməyi ilə də mümkündür. Bu halda səs mənbəyi bizə yaxınlaşdıqda, onun eşidilən ucalığı güclənir, uzaqlaşdıqca isə zəifləyir.